

HETEROGEEEN BOUWEN

Henk Oosterling

(lezing bij afscheid van Bert van Meggelen, Academie van Bouwkunst, 1999)

Is kritische reflectie op het bouwen nog mogelijk en zo ja, wat houdt dat dan in? En hoe onderwijs je dat? Blijkbaar zit het in de lucht: alleen al dit jaar heb ik twee projecten idealisme gedaan met studenten van de TU Delft en van het Sandberg instituut van de Rietveld academie. We zijn blijkbaar het dolen zat en snakken naar inspiratie. Maarten Struijs vroeg me echter of ik me zou willen oriënteren op de sociale woningbouw in Rotterdam, terugblikkend, zo mogelijk, op ruim 25 jaar Rotterdamse renovatie. Op die grootschalige materiële projectie van een van te voren budgetair en politiek afgebakend visioen. Kritische reflectie.

Ooit werden er ‘denktanks’ samengesteld, zoals die van militair-industriële eschalons van de Amerikaanse bewapeningsindustrie. Herman Kahn en Anthony Wiener – futurologen - die deel uitmaakten van zo’n Amerikaanse denktank, hadden ook een visioen over het jaar 2000. Hun ‘establishment futurologie’ is met al die andere futurologieën – zoals de Prognostica van Polak hier te lande - die de technologische euforie van de jaren zestig heeft voortgebracht, een zachte dood gestorven. Zoals de denktank van president Roosevelt ooit een visioen schetste van een na-oorlogse tijd, waarin nagenoeg geen enkel civiel vliegtuig voorkwam, zo schetst iedereen zijn eigen tijd vooruit. Met een grove toets doorgaans en vaak met versleten kwasten. Vooruitzien is een kunst. Het vergt naast inventieve extrapolaties en geraffineerde kosten-baten analyses vooral compromisloze verbeeldingskracht. Die kracht was wel te vinden in andere uitgaven van de Paul Brand reeks van Werkgroep 2000, zoals Marcuses *De eendimensionale mens*. Of de programmatische tekst van Feitse Boerwinkel. Met zijn voorstel tot ‘inclusief’ denken werd toentertijd op z’n minst een toon gezet. Maar de titel van het voorwoord wasent nog dat typerende onkritisch-ideologische paternalisme uit: “Waarom dit geschrift en voor wie?” En onder het kopje ‘waarom’ staat dan het volgende:

“Van adequaat handelen kan echter pas sprake zijn als er een denken aan ten grondslag ligt, dat mede ontstaan is uit een confrontatie met de werkelijkheid waarin we leven. Daarom beginnen wij (FB dus) met enkele wezenlijke trekken om daarna te zien welke wijze van denken door deze nieuwe tijd wordt geëist. Waarbij ik (ook FB) aanteken dat ik onder ‘denken’ in dit verband meer versta dan een louter intellectuele activiteit. Misschien zou daarom het woord ‘ethos’ beter mijn bedoeling weergeven. Toch laat ik het woord denken staan, omdat het een accent legt op de intellectuele inspanning die wij ons zullen moeten getroosten om boven allerlei vage ‘gevoelens’ uit te komen.”

‘Adekwaat’ werd toen nog zo geschreven dat de politieke woede via de spelling werd aangewakkerd.

Kritische reflectie rond 2000. Reflectie lijkt mij geen probleem. Er is reflectie genoeg. Maar deze kaatst vooral terug van de spiegelgevels van de postmoderne kathedralen, die het geheim van het leven – de levensverzekering – achter hun zwarte spiegelglas koesteren of van de knisperende beeldschermen van de massa- en nieuwe media. Onze beeldschermcultuur is voor alles reflectie. Dus daaraan is geen gebrek. Maar *kritische* reflectie?

Kritisch ten opzichte waarvan gaat nog. We kunnen overall ‘ja,maar’ tegen zeggen. Hegel noemt dit een ‘bepaalde negatie’: hij weerlegt daarmee het scepticisme en het nihilisme. Je

kunt immers niet overal een vraagteken bij zetten. Je staat altijd al ergens, stevig verankerd, als een uitroepteken: leunend tegen dit uitroepteken kun je vraagtekens rondslingeren. Er is altijd een positieve grond vanwaaruit wordt ontkend: “de werkelijkheid waarin we leven” zegt FB, of Habermas Leefwereld, die wel steeds verder wordt gekolonialiseerd. Helaas kennen we de grond onder onze voeten nauwelijks.

Goed, kritisch is dus mogelijk. Maar kritisch vanwaaruit? Een visioen is teveel gevraagd. Bovendien moeten we – zoals FB stelt – boven allerlei vage gevoelens uitkomen, zeker als het om onderwijs gaat. Een expliciete, goed opgepoetste visie is dus onontbeerlijk: alleen daarin kunnen we de samenhang van het bestaan, de leefwereld spiegelen. Een gereflecteerd referentiekader is vereist. Liefst degelijk wetenschappelijk en conceptueel zo onderbouwd, dat dit duidelijk omschreven criteria oplevert die als toetststenen kunnen worden gebruikt om vooraf een ontwerp van een wijk - een discursief geschraagd schaalmodel, een intelligente computeranimatie – of achteraf een gebouwde wijk gericht te analyseren. Op grond van deze kritische analyse kunnen vervolgens voorstellen worden geformuleerd ter verbetering van de bestaande situatie en dan trekken we de heipalen weer uit de grond en begint het weer van voren af aan. De kritische analyse kan natuurlijk ook worden gebruikt om de architect in een gerenommeerd vakblad af te branden.

Kritische reflectie. Geen open deur, maar toch graag uitzicht. Maar is dat nog mogelijk als de spiegels waarmee we het licht van de geschiedenis opvingen en geconvergeerd op de toekomst richtten, als die spiegels in diggelen zijn gevallen? Waaraan spiegelen we ons nog? Foucault heeft in 1966 “het verdwijnen van de mens” aangekondigd, Lyotard in 1979 de ondergang van de Grote Vertellingen afgekondigd en zelfs Habermas moet in 1985 in zijn geschrift over de nieuwe onoverzichtelijkheid schoorvoetend ‘de uitputting van het utopisch potentieel’ erkennen. Het Oostblok en de Muur waren de laatste spiegels die vier jaar later aan diggelen gaan. En toen deze politiek geologische massieven het westerse ideologische licht niet meer als zwarte gaten absorbeerden, trad de ongerichtheid van de westerse gefragmenteerde politieke verbeelding schrijnend aan het licht.

Kritisch is een ambivalent begrip. Het heeft een negatieve kant en een positieve kant. Maar hoe je het begrip ook wendt of keert, het begint – als we geld en macht even terzijde laten - bij een affectief visioen en een esthetische visie. Als we het toespitsen op het bouwen, voor wie bouwen we en waartoe? Niet waarom, zoals FB zich voornam, dat mag duidelijk zijn: mensen moeten een onderdak hebben. Ze moeten beschermd en beschermd worden. Maar waartoe? Ik had me voorgenomen hier met Foucault een kritische noot te kraken. Ik zou dan een verhaal hebben gehouden over openbaarheid en openbare orde en voorbeelden hebben geven van nieuwbouwwijken met verloederde transparante openbare ruimtes. En dan had ik, hoewel gevoelig voor het veiligheidsargument – openbare orde en no go areas – me afgevraagd of ‘kritisch’ dan zou kunnen betekenen dat deze inbreuk op een recht op verdwijnen nog architectonisch aan de kaak moet worden gesteld.

Maar ik heb besloten Foucault eruit te laten en een meer Deleuzeaanse optiek te spiegelen. Ik geef toe: het ligt een beetje in de lijn: Ben van Berkel construeert al bewegende bruggen en Lars Spuijbroek bouwt ook vloeibaar. Maar ik ben een simpele filosoof: ik probeer Deleuze te begrijpen in zijn eigen medium om daarna door zijn bril naar de wereld te kijken. Foucault had deze bril al schoongepoetst: wat we plotseling allemaal zagen waren al die marginale groeperingen die daarvoor een onzichtbaar bestaan leidden: buitenlanders, homo's, vrouwen, krakers, junks, zwervers, daklozen. En veel later die altijd aanwezige maar steeds onzichtbaarder groep omdat hun ouders niet langer oud wilden worden: de groep jongeren in alle hiervoor genoemde varianten.

Kritische reflectie op sociale woningbouw. Welke groepen bevolken de wijken? Welke bezetten en doorkruisen, teksten, tekens en tijd consumerend, de openbare ruimten in het centrum? Wat is de grens van deze dynamische openbaarheid? Is het toch weer de openbare orde, zoals recentelijk weer eens bleek toen skaters systematisch van Adriaan Geuzes Schouwburgplein werden geweerd. Schenk ze elders een halfpipe en het probleem lijkt opgelost. Zo wordt een dynamische stad aan het zicht onttrokken die zich voortbewoog op de ambiante sampels van DJ Spooky . Niet voor niets noemt hij zich op zijn laatste cd “spatial engineer of the invisible city”: een onzichtbare stad wordt ingevoegd in dé stad.

Wat is in dit licht socialiteit? Organiseert de openbare ruimte socialiteit of nodigt zij er slechts toe uit? Is sociale woningbouw gestolde socialiteit: schept zij mogelijkheden tot contact - contactiliteit - of bevordert ze de collectieve smetvrees en weerhoudt zij grootstedelingen er juist van openbare intimiteit te ontwikkelen? En toegespitst op de wijken: voor wie bouwen we? Natuurlijk ten dele voor de opdrachtgever. Maar als die een visie krijgt voorgeschoteld is die, zolang er binnen de butgetten wordt geviseerd, te overtuigen en kunnen de bewoners via de achterdeur binnenkomen. Maar welke bewoners? De autochtoon, de Turk, de Surinamer, de Tamilstrijder, de junk, de Bosnische Koerd? Het gezin, de alleenstaande weduwe, de autobezitter, de oudere, de jongere, de oude jongere?

Laatst gaf ik een lezing voor PRC Bouwcentrum waarin mij gevraagd werd iets te zeggen over de populatie van bejaardentehuizen in 2010. Want gaat u maar eens na wie u allemaal als makke schapen in het bejaardenhok moet drijven: de bewust alleenstaande, ouderen die LAT relaties hebben onderhouden, expliciet homoseksuelen, bewuste veganisten, vegetariërs of anders ecogeoriënteerden, allochtone ouderen uit een diversiteit van culturen en etnische groepen, maar ook de verslaafde dopeheads, die met hun verslaving hebben leren leven. En dit is slechts een greep uit de vele leefstijlen. We kunnen er natuurlijk op gokken dat alle toekomstige ouderen na hun 75ste vervallen tot de oerstaat van de traditionele indolente, incontinente, demente bejaarde, maar inmiddels is in Rotterdam de eerst bejaarde dopepopulatie in het geweer gekomen. Dat maakt het bouwen er niet makkelijker op.

Gaat dit beeld op voor de sociale woningbouw? Als we geen homogene rijtjeshuizen meer willen bouwen en als we, vanuit een kritische reflectie, de diversiteit en heterogeniteit – of zoals Foucault en Deleuze zouden stellen: niet de identiteit maar het verschillen - recht doen, wat gaan we dan met Hoogvliet en al die naoorlogse getto's doen? Welke visie mobiliseren we?

Laat ik het visionaire gehalte van Rotterdam eens peilen en het centrum-periferie model gebruiken. Het lijkt erop dat, wil je voor heterogeen bouwen in aanmerking komen, of ontzettend rijk, of ontzettend lastig moet zijn. De voorwaarde scheppende planologische bouw van Riek Bakker is slechts voor een beperkte groep weggelegd en dan nog blijkt dat de Weena, ondanks het toegegeven deficit, voor bedrijven en in alle staten van paraatheid verkerende regelaarsstellen veel aantrekkelijker is dan de Kop van Zuid. Aan de andere kant toont Maarten Struijs' ontwerp voor woningen voor zwakzinnigen met gedragsstoornissen aan de Wielewaal hoe divers dit soort woningbouw kan zijn. Maar daarvoor moet de toekomstige bewoner als zeer problematisch worden ingeschat. Ziedaar de beide uiteinden van het scala mogelijkheden: aan het ene eind de afwijkende sociale woningbouw - bouw op doktersindicatie, zullen we maar zeggen – aan het andere eind van het spectrum de infrastructurele architectuur. Daartussen zou zich vanuit een kritisch reflectieve visie een nieuwe sociale woningbouw moeten ontplooien.

Ik weet niet of deze overweging van de afwijking en de overlast de bouw van Jef Reintjens in Tussendijken en Bospolder mogelijk heeft gemaakt, maar dat allochtone medelanders een probleemgroep vormen is door de politiek al lang geleden erkend. Misschien geldt ook ergens nog, hoe lastiger en hoe afwijkender, hoe meer kans er bestaat dat heterogene woningbouw kan worden gerealiseerd. Maar kunnen we van de afwijking een regel maken, dat blijft de

vraag. Laten we, om met Foucault te spreken, de rigide norm los en affirmeren we, om met Deleuze te spreken, de beweging? Bouwen we heterogeniteit in het homogene in. Bouwen we, nu de utopie de reflectie niet meer leidt, nog slechts clusters heterotopieën in de hoop dat ze door het openbare leven organisch aan elkaar gekoppeld worden?

Goed, nog eenmaal: kritische reflectie, is dat te onderwijzen? Kan hedentendage een opleiding voor bouwkunst nog een pioniersfunctie vervullen, zoals ze dat ooit – dat wil zeggen ruim 25 jaar geleden – pretendeerde? Lijkt mij niet. Is het mogelijk nog zo kritisch-reflexief te bouwen dat louter het bewonen van deze architectuur het zelfbewustzijn van de bewoner structureel verlicht in de tweevoudige betekenis van dit woord? Lijkt me niet. Moeten architecten zich net als de politiek beperken tot het managen van de sociale verworvenheden? Lijkt me niet. (Dat is overigens op zich een nobele taak, maar voor een kritisch-reflexieve innovatie toch de dood in de pot) Kunnen in budgetair krappe postmoderne tijden, waarin de politiek hoogstens door zijn visionaire bevlogenheid van weleer wordt bespookt, kunnen toekomstige bouwers zich daarin nog een visie eigen maken? Lijkt me wel. Hoewel verbeeldingskracht niet onderwezen kan worden, is het wel noodzakelijk plaats ervoor in te ruimen. Een visie onderhouden kost tijd, er een uitvoeren kost bakken met geld. Maar een opleidingsinstituut dat steeds meer moet beknibbelen kan zich uiteindelijk geen visie meer veroorloven. De ontwikkeling van de verbeeldingskracht neemt nu eenmaal tijd en ruimte in en in die zin dus stagnerend werkt.

Een laatste woord over deze verbeeldingskracht. In de nieuwe spelling wordt ‘stedebouw’ geschreven als ‘stedenbouw’. Daar is natuurlijk tegen geprotesteerd: één stad vond men meer dan genoeg om van ‘stede-bouw’ te kunnen spreken. Maar toch is ‘steden-bouw’ een adequatere term. Een stad is minstens twee, maar doorgaans meer. Ook al tonen de bouwplannen één stad of stadswijk, zodra deze is gebouwd, zijn het er al twee en zodra de eerste bewoners erin trekken zijn het er, voor je het doorhebt, al vele. Om DJ Spooky aan te halen: iedere architect is dus ook ‘a spatial engineer of the invisible city’. Foucault heeft fictie in postmoderne tijden ooit als volgt omschreven: het gaat er bij fictie niet om het onzichtbare zichtbaar te maken (dat is nog een modern utopisch project: de verwerkelijking van het ideaal) Het gaat er om te laten zien hoe onzichtbaar de onzichtbaarheid van het zichtbare is. Zijn de dynamische (a)sociale processen onzichtbaar? Vormen de ontwrichtende en gemeenschapsstichtende effecten van contactiliteit en socialiteit het onzichtbare van de onzichtbaarheid?

Fictie is noodzakelijk om de blik voor de gelaagdheid en heterogeniteit te openen. De utopische visie leidt de kritische reflectie niet langer. Maar we moeten niet vergeten dat utopie oorspronkelijk twee betekenissen heeft: eu-topie, de goede plaats, en ou-topie of a-topie, de niet-plaats. Ook al is het utopisch potentieel uitgeput, het a-topisch en hetero-topisch bassin staat op overlopen. De kleine verhalen klinken op elke straathoek op. Straatkranten staan er vol mee. Op de post-ideologische, utopische ontreddeering volgt de bevrijding van een atopische verbeeldingskracht. Daarin gaat het niet om de plaats, maar om verplaatsing en om plaatsvinden.